

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ВІД ПОЧАТКУ ХХ ДО ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Дослідження інституту закриття кримінальних справ на сьогодні викликає значний інтерес як у науковців, так і юристів-практиків у галузі кримінально-процесуального права. Адже одним із найважливіших аспектів формування правової держави та здійснення судово-правової реформи в Україні є створення дієвих механізмів врегулювання кримінально-правових конфліктів на різних стадіях кримінального процесу. Норми чинного законодавства, якими врегульовано закриття кримінальних справ, викладені в різних нормативно-правових актах (КПК України та КК України). При цьому простежується неузгодженість цих норм між собою, а ряд проблемних моментів не знайшли чіткого відображення в законодавстві. Все це, звичайно, негативно відображається на практиці органів досудового слідства та суду.

Дослідженням інституту закриття кримінальної справи у своїх працях займалися: Ю. П. Алєнін, Ю. В. Баулін, С. М. Благодир, Г. І. Глобенко, Ю. М. Грошевий, О. А. Губська, І. Г. Івасюк, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Д. П. Письменний, М. Є. Шумило та інші. Однак серед вчених існує чимало суперечностей щодо визначення поняття та ознак, правової природи цього інституту, системи підстав для закриття кримінальних справ, їх сутності та порядку застосування. А дослідження та вирішення цих проблемних питань, як видається, є неможливим без історико-правового огляду становлення та розвитку інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві. Це зумовлено певною необхідністю прийняття до уваги законодавчого досвіду попередніх етапів, врахування правового наступництва, з метою більш ефективного його застосування для забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному процесі.

Викладене зумовлює необхідність постановки як мети статті дослідження виникнення та розвитку інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві від початку ХХ до початку ХХІ століття.

Однією з перших норм про закриття кримінальної справи зі звільненням від кримінальної відповідальності в радянському законодавстві можна вважати ст. 6 Декрету РНК РРФСР «Про хабарництво» від 8 травня 1918 року, яка постановляла, що від переслідування за дачу хабара звільняються ті особи, які протягом трьох місяців із дня видання декрету повідомлять судову владу про дачу хабара [1, с. 11]. У кримінальному законодавстві радянської України така норма з'явилася у Декреті РНК УРСР від 1 жовтня 1921 року «Про боротьбу з хабарництвом».

Згодом норми про закриття кримінальної справи зі звільненням від кримінальної відповідальності з'являються в інших правових актах тимчасової дії.

Положення цих актів здебільшого регламентували спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, умови та порядок їх застосування. Поряд з цим КК УРСР 1922 року містив лише одну спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Так, згідно з ч. 2 ст. 114–1 підлягали звільненню від покарання винні у хабарництві (дачі хабара) особи, які добровільно й негайно заявляли про вимагання хабара або своєю заявою та свідченнями сприяли виявленню та розкриттю справи про хабарництво [2].

У прийнятому в 1922 році КПК УРСР спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності та порядок їх застосування свого відображення не знайшли. Разом з тим в цьому законодавчому акті систематизовано напрацьовані на той час загальні підстави закриття кримінальної справи, крім того вперше простежується спроба їх розподілу на реабілітуючі та не реабілітуючі.

Так, ст. 4 КПК УРСР 1922 року передбачала: «Кримінальне переслідування не може бути порушене, а порушене не може продовжуватись і підлягає закриттю в будь-якій стадії процесу:

- у зв'язку зі смертю обвинуваченого... ;
- за примиренням обвинуваченого з потерпілим у справах, які порушуються не інакше, як за скаргою потерпілого... ;
- за відсутністю скарги потерпілого у справах про злочини, які порушуються не інакше, як за такими скаргами;
- у зв'язку з закінченням строків давності;
- за відсутністю в діях обвинуваченого складу злочину;
- внаслідок акту про амністію... чи помилування окремих осіб» [3].

Окремим положенням ст. 206 КПК УРСР 1922 р. визначалось, що попереднє слідство підлягає закриттю за невстановленням винного та за недостатністю зібраних по справі доказів для передання до суду особи обвинуваченого [3].

Крім того, КПК УРСР 1922 року в ст. 207 було визначено порядок закриття кримінальної справи. Зокрема зазначалось, що про закриття попереднього слідства слідчий складає мотивовану постанову з детальним описом події, що є предметом дослідження, і передає справу до суду, якому вона підсудна, повідомивши про це прокурора. Суд розглядає справу в розпорядчому засіданні й виносить рішення про закриття справи, якщо погодиться з постановою слідчого. Якщо суд визнає неможливим закриття справи, то повертає її слідчому для подальшого проведення попереднього слідства з вказівкою на те, чим і в якому напрямку слід доповнити слідство, або ж направляє справу до суду [3].

Згодом КПК УРСР 1927 року було регламентовано ряд нових положень. Так, ст. 4 була доповнена новою підставою для закриття кримінальної справи — «...якщо особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, не досягла 14-річного віку» [4]. Внесена була й примітка до статті про право обвинуваченого заперечувати проти закриття кримінальної справи щодо нього у зв'язку з наявністю амністії. Нововведенням було й положення ст. 5 КПК УРСР, в якому йшлося про те, що прокурор і суд вправі закрити справу, коли діяння особи, притягнутої до кримінальної відповідальності, хоча і містить ознаки злочину, передбаченого КК УРСР, однак не може бути визнане сус-

пільно небезпечним у зв'язку з малозначністю цього діяння чи малозначністю його наслідків, а також коли порушення справи чи подальший її розгляд є недоцільними, оскільки у зв'язку зі зміною умов діяння втратило суспільну безпеку [4]. Дещо був змінений й порядок закриття кримінальної справи, зокрема право закривати кримінальну справу було надано слідчому, шляхом винесення постанови.

Привертає увагу різноманітність термінів, якими в той період характеризували відмову держави від засудження і покарання особи з різних підстав. Так, зустрічається «звільнення від переслідування», «закриття переслідування», «звільнення від суду», «припинення провадження справи», «звільнення від притягнення до відповідальності», «звільнення від кари».

Е. С. Тенчов пояснює таку неусталеність термінології пошуками найбільш раціональної форми відображення наповненої, по суті, однаковим змістом волі законодавця [5, с. 7]. Причиною такого різноманіття термінів, як вбачається, є те, що до створення Основ кримінального законодавства 1958 року і прийняття відповідно до них кримінальних кодексів союзних республік законодавець значну увагу зосередив не на підставах, а саме на порядку, процесуальному боці застосування тієї чи іншої з них.

З прийняттям Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік 1958 року завершився перший етап формування правових інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та закриття кримінальної справи. Досить слушно зазначає В. В. Сташис, що саме на цьому етапі розвитку вітчизняного законодавства відбувся рішучий розрив з пануючим у радянському праві положенням, що вчинення злочину може тягти лише кримінальну відповідальність [6, с. 28]. З цього часу почалось активне теоретичне опрацювання проблем, пов'язаних із закриттям кримінальної справи зі звільненням від кримінальної відповідальності.

В 1961 році був введений в дію новий КПК УРСР. Інститут закриття кримінальної справи значних змін не зазнав, хоча деякі все ж відбулись. Так, зокрема, підставою закриття кримінальної справи було визначено «відсутність події злочину», крім того законодавцем було визначено, що у разі вчинення злочину особою, яка не досягла одинадцятирічного віку, справа щодо цієї особи підлягає закриттю [7]. Вперше було визначено ряд формально-процесуальних підстав для закриття кримінальної справи, зокрема: щодо особи, про яку є вирок по тому ж обвинуваченню, що набрав законної сили або ухвала чи постановою суду про закриття справи з тієї ж підстави (п. 9 ч. 2 ст. 6); щодо особи, про яку є нескасована постановою органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи по тому ж обвинуваченню (п. 10 ч. 2 ст. 6); якщо про відмову в порушенні справи по тому ж факту є нескасована постановою органу дізнання, слідчого, прокурора (п. 11 ч. 2 ст. 6) [7]. Кодексом також передбачався порядок закриття кримінальної справи за деякими з визначених підстав.

Таким чином, аналіз історичного розвитку інституту закриття кримінальної справи дає підстави стверджувати, що він розвивався не як окреме відносно самостійне правове явище, а як комплексний правовий інститут, оскільки зако-

подавець на всіх етапах його розвитку пов'язував передумови й порядок з різними підставами, насамперед — звільнення від кримінальної відповідальності, а згодом реабілітуючими та формально-процесуальними підставами, кожного разу ускладнюючи чи навпаки спрощуючи процесуальну форму прийняття такого рішення залежно від конкретних кримінально-правових підстав.

КПК УРСР 1961 року зі змінами та доповненнями діє і на сьогоднішній день. Так, лише щодо норм інституту закриття кримінальної справи внесено близько 50 змін та доповнень. Суттєвого реформування норми про закриття кримінальної справи зазнали після прийняття у 2001 році нового КК України, в якому було закріплено ряд нових підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, згідно статистичних даних узагальнення Верховного Суду України, у 2010 році кількість осіб, щодо яких упродовж року провадження у справі було закрито, зменшилась на 29,6 % (в порівнянні з 2009 роком) і становила майже 21,9 тис. осіб. Зокрема, звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку: з примиренням винного з потерпілим майже 4 тис. осіб, або 18 % від числа тих, щодо яких справи закрито; зі зміною обстановки — 3,4 тис. осіб, або 15,4 %; з дійовим каяттям — 3,2 тис., або 14,5 %; з амністією — 2,7 тис. осіб, або 12,3 %; із передачею особи на поруки — 2,1 тис., або 9,4 %. У тому числі у справах публічного обвинувачення було закрито провадження стосовно 19,8 тис. осіб, із них у зв'язку з примиренням винного з потерпілим — 2,5 тис. осіб, або 12,7 %. За відсутності події або складу злочину суди закрили провадження у справах публічного обвинувачення стосовно 50 осіб [8].

Разом з тим в узагальненнях судової практики зазначається про численні порушення та зловживання при застосуванні вказаних норм [9, с. 28–30], що є наслідком недосконалості, непослідовності та взаємосуперечності положень законодавства, численних прогалин в ньому, що в свою чергу призводить до численних порушень прав, свобод та законних інтересів не лише обвинуваченого, підсудного, але й потерпілого у кримінальному процесі.

Таким чином, КПК України й надалі залишається таким, що фактично легалізує усталену практику систематичного та системного порушення прав людини та основних свобод. Стосовно ж інституту закриття кримінальної справи, то він потребує ґрунтовного доопрацювання як щодо законодавчого закріплення нових підстав, так і щодо суб'єктів та порядку закриття кримінальної справи, оскільки ці положення набули широкого застосування у практичній діяльності. Ці та інші обставини зумовили нагальну необхідність прийняття нового КПК України.

На розгляд Верховної Ради України було запропоновано кілька проектів КПК України, ми ж в межах даної статті розглянемо лише декілька з них. Так, проект КПК України № 3456–1 від 19 травня 2003 року [10] зазнав нищівної критики з боку Парламентської Асамблеї Ради Європи. Так, у резолюції ПАРЕ № 1346 (2003) щодо виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань вказується: «Асамблея висловлює своє глибоке занепокоєння щодо повільного прогресу у впровадженні принципів та стандартів Ради Європи органами влади

України, що підтверджується тим фактом, що зазначений проект КПК України в ряді своїх положень є несумісним зі стандартами Ради Європи, гарантованими Європейською конвенцією з прав людини та судовою практикою Європейського суду з прав людини» [11]. У висновку Головного науково-експертного управління критиці піддано низку положень, в тому числі і стосовно інституту закриття кримінальної справи, зокрема вказується на необхідність законодавчого вирішення питання про порядок припинення кримінального переслідування у випадках, коли Верховна Рада України не надає згоди на притягнення Президента України, судді чи народного депутата України до кримінальної відповідальності [12]. Вказаний проект був підготовлений до другого читання, однак 1 грудня 2005 року знятий з розгляду.

Не менш цікавим є проект КПК України № 1233 від 13 грудня 2007 року. В ньому містився розділ під назвою «Підстави і порядок припинення кримінального переслідування», в якому, з огляду на розподіл підстав для закриття кримінальної справи на реабілітуючі, нереабілітуючі та формально-процесуальні, передбачався порядок закриття щодо кожної підстави окремо [13]. Однак і цей проект був підданий критиці Головного науково-експертного управління взагалі, та щодо інституту закриття кримінальної справи зокрема. Так, у його висновку від 8 липня 2008 року обґрунтовувалась неприйнятність норм проекту про відмову прокурора в суді від обвинувачення і закриття у зв'язку з цим кримінальної справи [14].

Зазначений проект зі змінами і доповненнями було включено до порядку денного Верховної Ради України під № 3692-VI від 6 вересня 2011 року [15]. Варто, разом з тим, зауважити що в цій редакції проекту КПК України окремий розділ був відсутнім, а норми щодо закриття кримінальної справи містились в межах параграфу «Форми закінчення досудового розслідування», окрім того виключено було положення про порядок закриття кримінальної справи щодо кожної окремої підстави. Проте і цей проект КПК України знятий з розгляду 13 січня 2012 року.

Очевидно, на сьогоднішній день законодавство у сфері кримінального судочинства потребує суттєвих концептуальних розробок. Прийняття ж нового КПК України стане новим етапом розвитку як кримінально-процесуального законодавства загалом, так й інституту закриття кримінальної справи зокрема.

Таким чином, дослідивши розвиток інституту закриття кримінальної справи від початку ХХ до початку ХХІ століття, приходимо до висновку про можливість виокремлення кількох етапів, які характеризуються різним ступенем визначеності підстав та порядку закриття кримінальної справи.

1) розвиток інституту закриття кримінальної справи в законодавстві РРФСР та УРСР з початку 20-х років ХХ ст. до кінця 50-х років ХХ ст. (Декрети РНК РРФСР та УРСР 1918–1921 рр., КК УРСР 1922 р. і 1927 р., КПК УРСР 1922 р. і 1927 р.).

Визначений етап характеризується значним розширенням кола підстав для закриття кримінального переслідування. Законодавчо розмежовуються

відсутність події та складу злочину, встановлюється вік особи, до досягнення якого справа щодо цієї особи підлягає закриттю. Закріплюється положення про закриття кримінального переслідування у випадку невстановлення винного, а також за недостатністю зібраних по справі доказів. Значного розвитку та закріплення в цей період набувають спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності та закриття кримінальної справи. Разом з тим всі ці підстави лише частково відображені в кодифікованому законодавстві. Крім того, частково визначається порядок закриття кримінальної справи.

2) розвиток інституту закриття кримінальної справи в законодавстві УРСР з кінця 50-х років ХХ ст. до прийняття нового КК України у 2001 р. (КПК УРСР 1960 р.).

Закріплено положення, що у разі вчинення злочину особою, яка не досягла одинадцятирічного віку, справа щодо цієї особи підлягає закриттю. Вперше законодавчо закріплено формально-процесуальні підстави. Визначено порядок закриття кримінальної справи за деякими з підстав.

3) розвиток інституту закриття кримінальної справи в законодавстві України з прийняттям у 2001 р. нового КК України до сьогоднішніх днів.

Відбувається інтенсивний розвиток інституту закриття кримінальної справи. Розширено коло підстав для закриття кримінальної справи. Регламентовано порядок закриття кримінальної справи за цими підставами на різних стадіях кримінального процесу.

Впровадження концептуальних розробок щодо інституту закриття кримінальної справи у ході роботи над новим КПК України та його прийняття розпочнуть новий етап у розвитку інституту закриття кримінальної справи.

Література

1. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дієвим каяттям: Монографія / О. О. Житний. — Х.: Вид. НУВСУ, 2004. — 151 с.
2. Уголовный кодекс УССР / В ред. 1922 г. — Х.: Юрид. изд-во наркома УССР, 1922.
3. Уголовно-процессуальный кодекс УССР / В ред. 1922 г. — Х.: Юрид. изд-во наркома УССР, 1922.
4. Уголовно-процессуальный кодекс УССР / В ред. 1927 г. — Х.: Юрид. изд-во наркома УССР, 1927. — 125 с.
5. Тенчов Э. С. Специальные виды освобождения от уголовной ответственности: Учебное пособие / Э. С. Тенчов. — Иваново: Изд-во ГУ, 1982. — 48 с.
6. Сташис В. В. Передача на поруки и некоторые вопросы советского уголовного права / В. В. Сташис // Об усилении роли общественности в укреплении социалистического правопорядка: Материалы республиканской конференции. — Харьков, 1961.
7. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28 грудня 1960 року // ВВР Української РСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
8. Узагальнення судової статистики. Верховний Суд України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>
9. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ // Вісник Верховного Суду України. — 2004 р. — № 2. — С. 27–30.
10. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 3456-1 від 19 травня 2003 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=15041

11. Резолюція 1346 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо Виконання Україною своїх обов'язків та зобов'язань. Неофіційний переклад (1 жовтня 2003 року). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.medialaw.kiev.ua/laws/international/67/>
12. Висновок Головного науково-експертного управління від 20 травня 2003 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=15041
13. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 13 грудня 2007 року № 1233. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31115
14. Висновок Головного науково-експертного управління від 8 липня 2008 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31115
15. Проект Кримінально-процесуального кодексу України, оприлюднений на офіційному сайті Міністерства юстиції України, станом на 1 липня 2011 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/discuss>

Анотація

Крет Г. Р. Генеза інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві від початку XX до початку XXI століття. — Стаття.

У статті досліджено розвиток інституту закриття кримінальної справи у законодавстві, що діяло на території України від початку XX до початку XXI століття. На підставі цього автором виокремлено та охарактеризовано основні етапи.

Ключові слова: закриття кримінальної справи, підстави для закриття кримінальної справи, звільнення від кримінальної відповідальності.

Аннотация

Крет Г. Р. Генезис института прекращения уголовного дела в отечественном законодательстве от начала XX до начала XXI века. — Статья.

В статье исследовано развитие института прекращения уголовного дела в законодательстве, которое действовало на территории Украины от начала XX до начала XXI века. На основании этого автором выделены и охарактеризованы основные этапы.

Ключевые слова: прекращение уголовного дела, основания для прекращения уголовного дела, освобождение от уголовной ответственности.

Summary

Kret G. R. Genesis of institute of closing the criminal case is in a domestic legislation from the beginning XX to the beginning of XXI of century. — Article.

The article examines Genesis of institute of closing the criminal case is in a domestic legislation that operated on territory of Ukraine from the beginning XX to beginning of XXI of century. On this basis, the author singled out and described the main stages.

Keywords: closing the criminal case, foundation is for closing the criminal case, liberation from criminal responsibility.